

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др Бошковић Радосав, др Грицкајић Ирена, др Коларич Рудолф, Конески Блаже
др Николић М. Берислав, др Павловић Миливој, др Пецо Асим, др Пешикан
Мишаф, др Сивановић Михаило, др Храсиће Мајге

Главни уредник

М. СТЕВАНОВИЋ

књ. XXVIII — св. 3—4.

БЕОГРАД

1970.

12. — ROBERT ZETT, Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Böhlau Verlag Köln — Wien, 1970, I—VI + 1 — 368.

Наука о нашој језичкој прошлости обogaћена је једном студијом написаном, додуше, у иностранству, али израђеном изванредно савесно и значајки. Њен је допринос како у томе што говори о једној области која је досад била сасвим мало проучавана, тако и у сведочењу о вредности додира између неких наизглед диспаратних дисциплина. Када се границе између разних домена у науци суштински превазилазе, познавање чињеница увек доспева на виши ниво. Сазрео је тренутак за тачно разумевање факта да књижевноисторијска и уопште историјска разматрања воде ка бољем овладавању филолошким знањем — што ова књига јасно потврђује, као и да специјална филолошка проучавања проширују видике књижевника и историчара.

Роберт Цет је пришао свом основном задатку — анализи именских (именичких и придевских) сложеница, већином калкираних, у српској редакцији црквенословенског језика, пратећи проблематику из неколико визура. Он је најпре размотрио питање калкирања и позајмљивања уопште, ван србистике или историје српског писаног стваралаштва: на овом месту његова излагања имају општелингвистички интерес. Даље посебно поглавље представља сажет али за разумевање теме неопходан историјски поглед на српску редакцију црквенословенског језика, где су дати тачни и осавремењени судови. Затим аутор прелази на испитивање самих сложеница засведочених у средњовековним српским изворима, на њихову структуру. Ту је он сасвим на терену језичке грађе оног језика који је узет за тему, али закључци и овде садрже доста теоријских података и новина. У следећем поглављу износи се, детаљно и у разним видовима, поређење са грчким фондом сложеница — студија је, дакле, у овом делу компаративна, при том у потребној мери допуњена познавањем текстологије и теолошке кул-

туре оног времена, што је имало да обезбеди истраживање од упрошћених или погрешних паралела. Изложен је и кратак осврт на трајање старог сложеничког фонда у данашњем књижевном српскохрватском језику. Свему овоме додат је списак свих нађених сложеница, са изворима и са грчким еквивалентима уколико их има, као и регистар оних грчких сложеница за које постоје стари српски еквиваленти.

После пажљивијег разгледања оваквог, рекло би се мултидисциплинарног садржаја књиге, постаје ипак јасно да се о сложеним речима у старој књижевности не би могло писати с научном прецизношћу ако се не би узели у обзир и други чиниоци којих се аутор дотаккао. Разрада једне језичке појаве добила је овде у вредности захваљујући историјској, текстолошкој и теолошкој верзираности. И још нешто: наука о средњовековном писаном језику православних Словена може се — чак и с извесним правом — сматрати донекле мање „филологичном“, мање „аутентичном“, због познатог присуства старословенског, византијског и сем тога наглашено конзервативног момента. Али наука о језику није мање таква наука ако се и заснива на нечем што није било или није постало живим говором. Говорност је једна димензија језика, а лингвистичност је друга и ње има у свему што се тиче језика, било говорног, било писаног. Цетова књига представља изврсну лингвистичку студију о једном језичком медијуму чија се комуникативна служба распростирала само по релативно танком, класно, садржински и стилски углавном ограниченом изражајном слоју.

Прво поглавље пружа преглед схватања и литературе о лингвистичком калку. Р. Цет даје класификацију појава названих општим именом *Lehnprägung*, тј. лексичког или синтагматског стварања у једном језику по угледу на прилике у другом. У питању, дакле, нису преузете речи (чије би проучавање спадало у надлежност етимологије), него преузети принципи, у широком смислу речи. Нису узимани у обзир фразеолошки и синтаксички калкови.

У првој групи те класификације (стр. 12—13) налазе се позајмљена значења у већ постојећим речима или синтагмама, настала на основу двозначности тих истих речи или синтагми у другом језику. То је, нпр., познати случај речи чеш. *zámek*, пољ. *zamek*, које значе „брава“, али и „замак“, „тврђава“, захваљујући томе што (старо) немачко *Schloss* такође значи та два предмета; или: лист — „део биљке“ и „часопис“, као у немачкоме *Blatt*; слично проширење наступило је у синтагми велик дан — „Ускрс“, услед проширеног значења грчке везе $\eta \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\lambda\eta \eta \mu\epsilon\rho\alpha$, у истом смислу. Цет сматра да овај феномен имамо

у многим стручним терминима, — тако је, нпр., стара реч *στομ* проширила своје значење и на новији појам „олтар“, због грчкога *τροπέζα*, које значи и једно и друго, а тако су, по његовом мишљењу, постали и астрономски називи, нпр. сазвезђа у зодијаку Ован, Бик, Близанци итд., пошто се та сазвезђа називају и у грчком одговарајућим именима. — На овоме месту ставићемо једну од иначе сасвим малобројних примедба на Цетов рад и на његова резоновања. Чини нам се да овде ипак треба барем споменути разлику између калкирања и обичног превођења. Ако се назив *στομ* пренесе и на означавање олтара, или велик дан на Ускрс, онда је, у неку руку необавезно, пренето из другог језика једно померено, фигуративно или симболично именовање. Али ако се сазвезђа у нашем језику назову Бик, Близанци, како је то у неком другом језику, где је у моменту стварања назива присуствовала асоцијација по визуелној сличности, — онда је пред нама мање лингвистичка а више културолошка чињеница. То је знак једне врсте „међународне конвенције“, поштоване већ и у ранијим вековима, да се научни термини смеју и преводити, поред тога што се они, и то најчешће, и гласовно пренесе, или се калкирају, на начин који се карактерише извесном буквалношћу и семантичком слепом према целини. Границе између калкирања и превођења у овој области, разумљиво, нису оштре, већ и стога што су се споменути принципи прављења научних термина могли раније протезати и на нешто што данас не изгледа као наука; али и начелно, без обзира на епоху, могло би још да се размисли о критеријумима.

У другој групи (стр. 14—19) стоје речи или синтагме саграђене, као нове творевине у језику, са семантичким наслоном на страни узор: делокруг као нем. *Wirkungskreis*, *месечник* као *μηνολογ*, савремено западно сјемениште као лат. *seminarium* итд. Р. Цет сматра да су по овом принципу калкиране и сложенице као *Hauptstadt* или *Mitgliedstaat* у облику „главни град“, „држава чланица“. — Нама опет изгледа да и у овом случају треба, начелно, разликовати две поткатоге: калкирање (*Blindarm* — „слепо прево“) и формирање израза по самој логици ствари, иако и то, разуме се врло често, уз претходну упознатост са страним изразом (*Hauptstadt* јесте и буквално „главни град“, — али зашто би се он и називао некако друкчије, — другим речима, где је гаранција да је то калк?). Уосталом, чак и такви случајеви као „месечник“ за минеј или (такође у овој групи) „тробојница“ за *Tricolore* и неки други, наводе на помисао да су ту преузимани више сами појмови, којима је надевано домаће име истога смисла као у другим језицима, а не толико лексичка значења страних назива, ради исто-

ветне примене у домаћем језику. Долазило се до сличних решења по смисаоној нужности.

Трећу групу (стр. 19—21) чине делимичне имитације другојезичних модела: проста реч уместо сложене (Bleistift — „оловка“), сложена уместо прсте (triumphator — „славодобитник“), као и неке друкчије комбинације. Даље се показују калкирани додаци на речи које иначе постоје независно од другог језика (четврта група, стр. 21—22): нпр., говџињ — побожан стоји на оним местима литургичких текстова где се у грчком чита εὐλαβής; али се по угледу на присуство префикса εὐ- појављује, без потребе, и сложеница докџоговџињ. На крају аутор даје још три врсте образовања, мање важних или мање заступљених код нас, при чему указује и на појаву калкирања личних и географских имена (Felix — Сретен, Wiener Neustadt — Бечко Ново Место). У групи названој Lehnshöpfung (нешто као „стварање по угледу на страни језик“, стр. 22—23), нпр., „видик“ са Horizont, „разина“ за niveau, „водоземац“ за amphibia или „дрворед“ за Allee, још више долази до изражаја чињеница на коју смо напред скренули пажњу: то је позајмљивање нових појмова, идеја, научних или цивилизационих представа, али овде већ никако не и језичких елемената. Овде имамо управо избегавање калка, а не калк; језичко је ту — лексичко стваралаштво, настало због тога што се сазнало да и у страном језику постоји јединствен израз за дати појам и што се схватила потреба прављења домаћег израза.

Р. Цет затим (стр. 28 и д.) наводи грађу на којој је разрађена његова студија. Он се служио само штампаним изворима — стручном литературом и издањима старих списа, не залазећи у проучавање неиздатог материјала. Дошао је до закључка да се калкиране и некалкиране сложенице које га интересују налазе забележене у пет слојева нашег језика: у правом народном, у српској редакцији црквенословенског, у хрватским књижевним језицима пре почетка XIX века, у славеносрпском и у савременом српскохрватском, устаљеном од средине XIX века. Он се определио за средњовековну српску редакцију као за тематску целину стога што је у време ове српске књижевности и писмености фонд калкираних сложеница веома нарастао; бугарске писане продукције у то доба нема у тако великом броју; а према добро проученој руској продукцији ово истраживање треба да успостави равнотежу, тим пре што се, према ауторовом запажању, у руској науци понекад проглашава својиним староруског језика и оно што се не би морало сматрати априорно таквим, па ће се на овај начин унети потребна коректура.

На стр. 44. почиње подробно проучавање сложеница у средњо-вековном српском писаном наслеђу. Као мерило за увршћивање међу сложенице служила је мотивисаност делова (не узимају се, дакле, образовања типа *чловѣкъ*). Аутор излаже тешкоће у разликовању између сложених речи и синтагми у систему *scriptura continua*. Већина композита — 86% — има на крају и суфикс, али постоје сложенице без суфикса, само с мутацијом у другом делу (*чрнорока*) или и без ње, тј. тачно такве по облику какве би биле и синтагме истог значења (*вогочурѣкъ*). Понекад се, заједно са суфиксацијом или мутацијом, јављају и знаци синтагматичности у првом делу, нпр. флексија или присуство адверба: *вогочурѣница*, *враточурѣдъ*, *пакыпришѣствѣнѣ*. Од сложеница се могу даље градити нове изведенице (*заимодавѣчѣскѣ*), при чему се нотирају и такве изведене речи за које нису познате одговарајуће сложене као основе: *многократѣно*.

Разматрајући појединачно делове сложеница, аутор најпре анализира први део: ту може фигурирати именица (*землемѣрѣнѣ*), придев одн. прилог (*благовѣрѣнѣ*, *велигласѣнѣ*), заменица (*самодрѣжѣцѣ*), број (*јединородѣнѣ*) или глагол (*љубомоудрѣнѣ*). Дају се разноврсни статистички презентирани подаци о првом делу. На сличан начин показују се чињенице и у вези с другим делом. Други део представља најчешће глаголску реч. Приликом суфиксације суфикс *-иѣль* тражи по правилу инфинитивско уобличење глаголске основе испред себе (*мѣшелоискатељѣ*), док остали суфикси захтевају презентско (*мѣшелоиштѣцѣ*), мада има и изузетака. Спојни вокали *о* и *е* дистрибуирају се по познатом правилу; иза гласова *ц* и *ш* избор између њих је колебаљив.

Р. Цет критикује неке од усвојених принципа поделе сложеница, истичући нехомогеност критеријума нарочито када се покушава дати подела према синтаксичким односима између првог и другог дела. Он предлаже као најбољу класификацију према граматичкој припадности делова, те његове две велике класе изгледају овако: I *помен + verbum* одн. *verbum + помен*, са суфиксима, укључујући и суфикс *о(ѣ)*; II *помен + помен* — сложенице са суфиксима или без икаквог даљег извођења, чега у овој класи има доста (*мировѣтинѣ* — пошто је други део *вѣтинѣ*, *љжеапостољѣ*, *полоучловѣкъѣ*, *вогочлаженѣ*, *много-различѣнѣ*, *всѣвлагѣ*, *трѣдѣнѣ* итд., итд.). Класификација има и своје даље потподеле. Синтаксички односи који су створени у додиру сложеничких делова — или, можда, само изражени кроз композицију — посматрају се узгред. — Иако Цетова хијерархија не садржи никакву логичку грешку, постоји једна чињеница која семантичку поделу изба-

цује у први план. Наиме, иста формална структура понегде даје различите граматичке и семантичке резултате, што се види из Цетових табела: *златооустъ* представља помен + поменг и даје именицу (стр. 77), премда може да буде и придев, док *златооузды* или *тврдооустъ*, исти такви помен + поменг, јесу придеви (стр. 80). Сам Цет говори о амбиваленцији сложеница типа *боголюбъ* (помен + *verbum* — значење придевско, али и именичко), као и типа *индикопловъ* (помен + *verbum* — значење именичко, али и придевско). При семантичкој подели било би субјективне несигурности у дефинисању појединих примера, али не и системске амбиваленције.

Поглавље названо „Словенско наслеђе и грчки узор“ (стр. 92—131) представља са разних страна сагледану теоријску селекцију случајева који не би требало да буду проглашени за калкове према грчком оригиналу. Студија добива овде своје основно разјашњење, пошто — с обзиром на уводну главу о калку — читалац испрва може стећи утисак да је аутор желео да опише и докаже факат калкираности свих покушљених сложеница. Тачно је да сложенице нису уопште биле распрострањене у старим словенским језицима, и за велики број њихов мора се претпоставити страно структурно порекло. Али се то не сме тврдити за све, јер постоје докази и о ранијем животу неких међу њима, пре могућних страних утицаја. Методолошке појединости су овде следеће. Као творевине у духу старијих језичких стадија, дакле без претпоставке о калкирању, могу бити прихваћена композита објекатског типа (*чародѣи* — који чини чуда), обично са суфиксом *ѡ(ѣ)*, као и атрибутског типа, посесивног или релативног значења (*дългооруќъ* — који има дуге руке, *чрногорѣць* — који је из „крне горе“). Не искључује се, наравно, касније лексичко грађење, али према старијим живим узорима. Мерило за одабирање исконске сложеничке грађе представља и карактер извора у којима је она била налажена: речи забележене у нашим старим правним списима, затим у Вуковом речнику, као и речи присутне такође у старочешком и старопољском, могу се сматрати аутохтоним. С друге стране, познати су и неки принципи у ређању делова, приснији српском језику: тако, глаголски корени теже да стоје у другом делу (*моудроловиѣ*), па се за обрнути ред (*любовоудрине* — *ή φιλοσοφία*) претпоставља да је калкиран. Исто тако, позиција ближег одређивања атрибутске речи (и то помоћу именице) у другом а не у првом делу (*равноангелънъ* — раван анђелима) није архаична, те су и такве речи највероватније калкови. За многе случајеве, каже Цет, тачни докази не могу бити нађени. У старосрпској литератури није све превод; и кад је нешто превод, недостају понекад грчки оригинали;

у преводима могу, према грчким сложеницама, стајати друкчије речи, синоними оних калкова који су за дату грчку сложеницу направљени негде у другом преводу. Аутор затим даје преглед потенцијално калкиране грађе по оним групама које је размотрио у првој глави. Највише је у грчко-српскословенском калкирању заступљена његова друга група (наш напред наведени пример „делокруг“), док примера за прву групу нема уопште (тј. примера типа „zamek“ — брава и тврђава, уобличених сложенички).

На крају теоријског излагања Р. Цет још показује (стр. 132—135) шта је од 2199 нађених сложеница из времена од XII до XVIII века остало у савременом српскохрватском језику. Он напомиње да је славеносрпски период у том погледу веома затамнио слику, јер се за многе речи не може знати да ли су пренете непосредно из старих ресурса, или су, после периода заборава, наново примљене преко рускословенског. У речнику Ристића—Кангрге може се наћи десети део фонда скупљеног за студију, од чега чак мањи проценат отпада на претпостављене прасловенске сложенице а већи део на евентуалне средњовековне, али с тим што су се ове друге фонетски преобличавале, често и мењале значење или добивале архаичну боју, и махом су прешле у подручје историјске и теолошке номенклатуре.

Студија Роберта Цета готово да не тражи никакве исправке, ни у чему. Аутор нам је изложио једну врло интересантну проблематику, решивши је до оних граница до којих се она може уопште решавати. Студија може само да посулжи као полазна тачка за даља истраживања, чиме се не жели рећи да је већ ауторова дужност била да је допуњава и таквим размишљањима.

Тако се, рецимо, и поред педантног указивања на све оно што не би морало бити калк с грчког, назиру чиниоци који би могли самосталност старе српске креације још више да истакну. Из извора, датих уз преглед српских сложеница, види се, нпр., да се у неким саставима нашла посебна фреквенција ретких или јединствених композита. Ми смо то приметили, не испитујући нарочито, у вези са Похвалом кнезу Лазару издатом у Споменику СКА 3 (атрибуирана Андонију Рафаилу Епактиту¹). Такви случајеви сведоче о несумњивом стваралачком духу

¹ Подаци и литература код Ђ. Трифуновића, Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју (1968, Крушевац) 292—310. — Поглавље на наведеним странама носи наслов „Врше мисли кнезу Лазару“, и прве две речи се непрекидно третирају као синтагма, не сасвим доследно у погледу граматичког рода претпостављене управне именице. Што се тиче значења, ствар није јасна ни код Трифуновића, али ни код Цета, који претпоставља сложеницу *крьшемысльнь*.

појединаца. Даље, неки чисто формални чиниоци, на које Цет није обратио пажњу као на документативне, говоре о још неким принципима творбе понетим из дубоке старине. Мислимо да о томе сведок, сложенице (означене у књизи као нејасне, стр. 51. и 56) *вкнъчинимнитче вкнъчненосцаъ, можда вкнъчнемисльнь; высечемодоръ*. Прве две или три указују на постојање сличних сложеничних прототипова још од времена прве палатализације, пошто се гласови *ч* и *ш* у њима морају тако протумачити, док сама појава спојног вокала *е* иза тадашњег велара треба да сведочи о већ отпочетом умекшавању тих велара, у положајима који су касније довели до тзв. треће палатализације. Облик *высече-* у четвртој речи указује на реликт једног прасловенског типа, сачуваног у рус. *далече*, одноче, још и са вокалском асимилацијом, што такође неће бити да је настало у свечаном средњовековном стилу (иначе, забележен и као прилог у старословенском, в. Миклошићев речник). Најзад, оно што је већ истицано раније, може послужити и у овој аргументацији: многе речи могу се етикетирати и просто као преводи, уколико им се делови слажу у довољно логичну, императивну целину, или су неке од њих чак можда и сасвим независно створене, и поред присуства аналогних грчких речи. — Цету нису туђе све ове претпоставке, само што би се њихова специфична тежина највероватније могла и увећати.

Друге допуне тичале би се упоређивање између принципа формирања сложеница и изведеница, како у вези с облицима који имају суфикс *о(в)* — с аблаутима одн. с мутацијама или без њих, тако и у вези са суфиксираним облицима. Сасвим посебно место заузела би дубља семантичко-стилска анализа скупљених сложеница; наиме, саставни делови сложеница улазе у њих понекад са фигуративним значењем, или га добивају у новим додирима, а сем тога поједини први делови сложеница носе на себи знаке неке врсте „делексикализације“, сличне депрефиксацији, када се из неке везе изнесе једно *ad hoc* створено значење, које се затим „експлоатише“ у другој вези. Да и не говоримо о томе на колико се семантичких начина могу тумачити — ако се тумаче детаљније — односи између првих и других делова, и шта све, тј. које потенцијале, ти делови једни у другима откривају и ближе одређују. То су теме за сасвим другу врсту језичких истраживања.

Цетов рад представља веома успео и добродошао улог у нашу науку, који би требало да да подстрека и нашим домаћим научним радницима да проучавају непроучене области у историји српског писаног израза.

Ирена Грицкај